

शेती, श्रद्धा आणि परिश्रम

प्रसंग - आप्पासाहेब पवार कृषी विद्यालयातील विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद

दि. १२.०२.२००५, स्थळ - आप्पासाहेब पवार कृषी विद्यालय, बारामती

शालेय जीवन म्हणजे उमलण्याचे वय. विद्यार्थ्यांना वडिलकीच्या नात्याने सल्ला देणारे, दिशा दाखवणारे, बोट धरणारे, त्यांच्याशी हितगूज साधणारे कोणीतरी हवे असत. अशावेळी स्वतः श्री. भवरलाल जैन बोलणार म्हणजे दुधात साखरच! ते विद्यार्थ्यांना मित्र बनवतात. त्यांना ध्यास धरायला सांगतात, संवेदनशीलतेचे महत्त्व पटवून, कठोर परिश्रम करण्यास सांगतात, श्रद्धा ठेवायला सांगतात. तत्व पाळणे, स्वप्न बाळगणे, उद्दिष्ट ठरविणे, लक्ष्य गाठणे याचे महत्त्व ठसवतात. बारामतीच्या या मुलांना पुढे विचारांचे आदानप्रदान करण्याचे आश्वासन देतात. आप्पासाहेबांच्या स्मृतीला उजळ करतात:

आदरणीय व्यासपीठ, शिक्षणप्रेमी, विद्यार्थी-विद्यार्थिनी, बंधू-भगिनींनो,

जेवायची वेळ झाली आहे. त्यामुळे तुम्हाला ताटकळत ठेवणे मला प्रशस्त वाटत नाही. जर राजूने (आप्पासाहेब पवार यांचे चिरंजीव)मला ‘माझी वाटचाल’ वा ‘माझी जडणघडण’ हा विषय दिला असता तर फार बरे झाले असते. कारण श्री. विलास पाटलांनी जशी तुम्हाला त्यांच्या जीवनाची कहाणी सांगितली, तशी मलाही सांगता आली असती. त्यामुळे दोन ध्येय वेडे कसे सारखे असतात, ते आपल्याला कळले असते. दोन शहाणी माणसे कधीच सारखी नसतात, परंतु दोन ध्येय वेडी माणसे कुठेही असली, तरी सारखीच वाटतात!

दुसरा एक महत्त्वाचा विषय येथे मांडला गेला, तो म्हणजे ठिबकचे मूलगामी काम मी या देशात केले. एका अर्थाने ते खरेही आहे. परंतु त्याच्या मागची “प्रेरणा” कोणाची आहे? असा जर प्रश्न कोणी विचारला तर त्याचे उत्तर हे असे आहे: फ्रेस्नो या अमेरिकेच्या एका गावात १९८५ मध्ये गेलो होतो. तेथे शेतीविषयक आंतरराष्ट्रीय मेळावा होता. या मेळाव्याचा मुख्य विषय ठिबक हाच होता. तिथे अण्णासाहेब शिंदे आणि आप्पासाहेब पवार मला भेटले. आमचे सविस्तर बोलणे झाले. त्यांच्या बोलण्यातून एक वाक्य कायमस्वरूपी माझ्या मनावर कोरले गेले. ते म्हणजे ‘भवरलालजी, तुमचा जन्म आमच्या दोघांची स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी झाला असावा, असे आम्हाला जाणवते. पाण्याच्या नियोजनाबद्दल महाराष्ट्रालाच नव्हे, तर देशाला नवीन दिशा देण्याची गरज आहे. ते तुमच्या हातून घडेल

याची खात्री, तुमचे विचार ऐकल्यानंतर आम्हाला झाली.’ या दोन महान व्यक्तींनी मला अशी प्रेरणा दिली.

आमच्या संस्थेने आप्पासाहेब पवार यांच्या नावाने शेतकऱ्यांसाठी पुरस्कार देण्याची प्रथा सुरु केली आहे. मुख्यमंत्र्यांच्या हस्ते आणि पवार साहेबांच्या उपस्थितीत हा सोहळा होत असतो. दोन वर्षांपूर्वी जळगावला हा समारंभ झाला. आज बारामती येथे होत आहे. एका व्यापारी संस्थेने असे पुरस्कार देण्याचे उद्योग का करावे, याबद्दल लोकांना आश्चर्य वाटते. त्यामागे त्यांचा काहीतरी हेतू असावा, अशीही शंका येते. त्याचे स्पष्टीकरण मी देतो. होय, हेतू आहे. समाजाचे जे ‘म्होरके’ आहेत त्यांची स्मृती कायम जपण्याचा हा प्रयत्न आहे.

मित्रहो, आजचा विषय आहे “शेतीकडून उद्योगाकडे”. तसा मी शेतकरी कुटुंबात जन्माला आलो. वाकोदसारख्या खेड्यात चौथीपर्यंतचे शिक्षण घेऊन पुढच्या शिक्षणासाठी जळगावला गेलो. नंतरचा प्रवास म्हणजे एमपीएससी परीक्षा पास होऊन, उपजिल्हाधिकारी या पदासाठी निवड झाली. आईला विचारल्याशिवाय कोणतेही काम करायचे नाही, हा आपल्या संस्कृतीचा भाग असल्याने मी आईस म्हणालो, “आई, मी ही नोकरी करायला निघालो आहे. जाऊ का?” माझी आई शिकलेली नव्हती. तिच्या जीवनात तिने स्वतःच्या पेटीला कधीच कुलूप लावले नव्हते, तसेच डोक्याला देखील लावले नव्हते. तिने जे संस्कार दिले ते फार महत्वाचे होते. ती म्हणाली, “तू नोकरी केलीस तर जास्तीत जास्त तुझ्या आजूबाजूच्या व्यक्तींचे पोट भरशील. मला ११ अपत्ये झाली. त्यातील दोनच शिल्लक राहिलीत. त्यापैकी तू एक आहेस. तू एवढे लहान काम करावे, असे मला वाटत नाही. तू काहीतरी असे काम कर की, जेणे करून फक्त माणसांचे नव्हे तर पशू-पक्ष्यांचे, मुक्या प्राण्यांचे देखील पोट भरेल.”

मित्रहो, तिच्या आदेशानुसार मी नोकरीचा बेत सोडला. आईची मनोकामना पूर्ण करता येईल, अशा व्यवसायाच्या शोधात राहिलो. डोक्यात प्रकाश पडला. ‘शेती’ विषय पुढे आला. एवढे शिक्षण केल्यानंतर परत वडिलोपार्जित शेतीकडे वळलो. सुरुवातीला १० वर्षे शेतसामग्रीचा व्यापार केला. व्यापारात दोन पैसे मिळविले. माझा पेट्रोल पंप होता. एक ट्रक संध्याकाळी डिझेल भरायला आला. भूगर्भातील पाणी काढण्यासाठी बोअर करण्यासाठी ड्रिल मशिन वापरतात, ते साहित्य त्या ट्रकमध्ये होते. हा ट्रक विदेशी बनावटीचा होता. बहुधा स्कॉटलंडवरून ही गाडी आलेली होती. त्या गाडीमागे ‘अॅग्रिकल्चर - ए प्रोफेशन

विथ फ्युचर' असे एक ध्येयवाक्य लिहिले होते. माझ्या डोक्यात चक्र पटापट फिरू लागले. आईने जे सांगितले होते त्याचे 'गमक' मला या वाक्यातून मिळाले.

आपण २१व्या शतकात आहोत. काळ बदलला आहे. परंतु आपली मूल्ये तीच आहेत. ती मात्र बदलली नाहीत. शिक्षण आणि संस्कार यांचे संगोपन आपण बरोबर करणार नसू, तर शिक्षण आपल्याला ईन्सान बनविण्याऐवजी सैतान बनवेल. जीवनात प्रत्येकाने तीन गोष्टी लक्षात ठेवायच्या. आपल्याला कुठे पोहोचायचे आहे? म्हणजे आपले ध्येय/उद्दिष्ट/लक्ष्य काय? रस्ता कोणता स्वीकारायचा आहे? म्हणजे वापरायची साधने, पद्धत काय? कोणत्या दिशेला जायचे आहे? म्हणजे जीवनातील मूल्ये कोणती? केवळ पोट कसे भरावे हे जेथे सांगितले जाते, त्याला कौशल्य शिक्षण म्हणा, संस्कार म्हणू नका.

आपल्याला पुढे जाऊन काय करायचे आहे, हे आपण ठरविले पाहिजे. समाजाला प्रत्येक क्षेत्रातील प्रशिक्षित व्यक्तीची गरज आहे. त्याहीपेक्षा संस्कारित व्यक्तीची जास्त गरज आहे. संस्कारित होण्यासाठी स्पर्धादेखील नाही. विनोबाजी आणि गांधीजींना कुठली स्पर्धा होती? त्यांना स्वार्थहीन समाजसेवा करावयाची होती. सेवा करायची असेल तर स्पर्धा कसली? योग्य दर्जाचे शिक्षण घ्यायचे असेल किंवा सातत्य पाळून जीवनमूल्ये जोपासून पुढे जायचे असेल, तर तिथे स्पर्धा नाही. या सर्वांचा विचार करता प्रत्येकाने आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट निश्चित करणे गरजेचे आहे.

मित्रांनो, आईने सांगितले होते, त्यानुसार निसर्गाच्या सान्निध्यात जायचे होते आणि ड्रीलच्या ट्रकमागे जे ध्येयवाक्य लिहिले होते, त्याने प्रेरित होऊन मी शेतीकडे वळलो. शेतीत जायचे असेल तर काय केले पाहिजे, असा विचार केल्यावर मी प्रथम पुस्तके वाचली. शेतीत प्रत्यक्ष काम केले आणि शेती शिकलो. अनेक प्रयोगही केले. उदा. एक रोपवाटिका तयार केली होती. २०० लिटर पाण्याच्या ड्रममध्ये १ किलो युरिया ऐवजी ५ किलो युरिया टाकला आणि ते पाणी त्या रोपांवर शिंपडले. दुसऱ्या दिवशी पाहिले तर सर्व रोपे जळाली होती. त्या वेळी समजले की, अति केल्याने माती होते.

शेतीशास्त्राचा आवाका तेव्हा लक्षात आला. पिकाची वाढ, विकास, त्याला पाणी-खत कसे मोजून/मापून द्यायला पाहिजे - अशा सगळ्या गोष्टींचा डोळसपणे अभ्यास केला. त्याच्या जोडीला सगळीच कामे स्वतःच्या हाताने केली. कारण, हाताने काम केल्याशिवाय हाताखाली काम करणाऱ्यांना काय यातना होतात, याची जाणीव होणार नाही. वातानुकूलित खोलीत बसून आपण शेती करणार असू, तर जीवनाचा खरा अर्थ

कळणे सुतराम शक्य नाही. आपली संस्कृती श्रमआधारितच राहावी.

मी माझ्या नातवाला गावाकडे मुद्दाम घेऊन जात असतो. त्याने तिथे ग्रामीण दारिद्र्य म्हणजे काय, हे प्रत्यक्ष पाहिले. मग मला प्रश्न विचारला, 'दादाजी, ये लोग ऐसा क्यू करते हैं? उनके पास खाने के लिये नहीं है क्या?' त्याने गाव पाहिलेच नव्हते. ज्याचा जन्मच वातानुकूलित प्रसूतिगृहात झाला आणि त्यानंतरही जो तत्सम वातावरणात वाढला, अशी व्यक्ती कितीही मोठी झाली, तरी तिची संवेदनशीलता वाढीस लागणे कठीण आहे. संवेदनशीलता कशी निर्माण करायची? कशी जागृत करायची? हे प्रश्न माझ्यासमोर सतत असतात.

मी स्वतः देशभर हिंडून विविध विद्यालयांचा अभ्यास केला आणि शेवटी 'ऋषी व्हॅली' नावाच्या शाळेत नातवाला टाकण्याचा निर्णय घेतला. ३०० एकर रानामध्ये ही शाळा आहे. तिथला दगडदेखील तिथले व्यवस्थापन हलवायला तयार नसते. त्यांना वाटते, न जाणो ते दगड-धोंडे कोण्या ऋषी-मुनींचे ध्यानधारणेचे/आराधनेचे आसन असू शकतील. अशा शाळेतच संवेदनशील मनाची जडण घडण होऊ शकेल, अशी माझी खात्री झाली. विद्या प्रतिष्ठानात तरी लावलेली कौले चांगली दिसतात. तिथे मात्र तिरप्यातारप्या कौलातून प्रकाश येतो. तिथल्या माणसांना त्याबद्दल विचारले तर ते म्हणतात, 'ते जरा राहून गेले.' ही शाळा कृष्णमूर्ति फाउण्डेशन नावाची सेवाभावी संस्था चालविते, ७५वर्षापासून ती शाळा तेथे आहे.

मित्रांनो, ध्यासाबरोबर आपण थोडे संवेदनशील बनले पाहिजे. ही संवेदनशीलता जर आपल्यात येऊ शकली, तर आपण कोणत्याही व्यवसायात यशस्वी होऊ. माणसे जेवढी डोक्याने जिंकता येणार नाहीत, तेवढी मनाने जिंकता येतील, हृदयाने जिंकता येतील. हृदय जे काम करून जाईल, ते डोके कधीही करू शकणार नाही. डोक्याला मर्यादा आहेत. पैसा जास्त आला तर तो वाया जाण्याची शक्यता आहे. जर तो वाया गेला नाही, तर आपण स्वतःवाया जाण्याची शक्यता आहे, म्हणून केवळ पैशांच्या मागे धावू नका.

माझ्या जीवनात मी ध्यास घेतला शेतीचा. शेती स्वतःच्या हाताने केल्यानंतर मी पुढे उरविले की, आपण शेतीशी निगडित व्यवसाय करावा. मला माझे मित्र म्हणतात, 'अहो भवरलालजी, तुम्हाला एवढे समजू नये की, एखादा टिक्की किंवा साबण निर्मितीचा कारखाना टाकला असता तर कोट्याधीश नव्हे, अब्जाधीश झाला असता! तुम्ही किती अव्याहत परिश्रम शेती आणि तत्संबंधीच्या बाबीत घेत आहात. कशाला या भानगडीत पडता?' त्यावर माझे

एकच उत्तर आहे. ते सर्व केले असते तर कदाचित मी आज पावेतो जगूही शकलो नसतो. मला जे भावते, जे आवडते ते जर मी करू शकलो नाही, तर मी कितीही मोठे काम केले तरी एक प्रकारची पोकळी माझ्या जीवनात राहिली असती. ती पोकळी राहू नये म्हणून शेती व्यवसायाला पूर्णत्वाकडे नेण्याचा विचार मी दृढ केला.

ज्या वेळी शेतीमाल विक्रीकडून शेतीमाल बनविण्याकडे वळलो, त्या वेळी कोणता माल बनवायचा हा प्रश्न होता. त्या काळी पीव्हीसी पाईप फार प्रचलित नव्हते. सिमेंटचे अडीच-अडीच फुटाचे पाईप बनवायचे. आपले मिस्त्री लावायचे, ते कमीत कमी पाच वेळा फुटायचे. त्यामुळे पीव्हीसी पाईपांच्या निर्मिती क्षेत्रात पडलो. नंतर ठिबक सिंचनाकडे, द्रवरूप खतांकडे वळलो. त्यापश्चात मात्र 'संपूर्ण एकात्मते'चा एक वेडा विचार माझ्या मनात आला. शेतकऱ्याला आपण ज्या सगळ्या त्याच्या गरजेची साधनसामग्री देतो, त्यामुळे त्याचे उत्पन्न व उत्पादकता वाढत आहे, वाढणार आहे. ठिबकमुळे ३० ते १०० टक्क्यांनी उत्पादनात वाढ झाली. विद्राव्य खतांमुळेसुद्धा तसे झाले. प्रत्येक शास्त्र-तंत्रामुळे उत्पन्नात वाढ झाली. शेतकऱ्याचा माल जर नाही विकला गेला, तर काय परिस्थिती निर्माण होईल हा विचार भेडसावत होता.

शरदराव पवारसाहेब आणि माझे फार जुने संबंध आहेत. त्यांच्या दोन-तीन भाषणांमध्ये शेतीप्रक्रिया उद्योग वाढले पाहिजेत असे ऐकले होते. म्हणून फळप्रक्रिया किंवा कांदा निर्जलीकरण प्रकल्प सुरू करण्याचा विचार पुढे आला. फळ किंवा भाजीपाला प्रक्रिया म्हणजे शेतमालावर प्रक्रिया, म्हणजे शेतीचाच विषय पुढे आला ना! असे केले तर आपण मूल्यवर्धन करू शकू, असे माझ्या मनात आले. दुसरा एक वेडा विचार मनात होता की, जे काही करायचे ते मोठे करायचे. तिसरा वेडा विचार म्हणजे जे काही करायचे ते जागतिक गुणवत्तेच्या पातळीवर करायचे. अशा तीन गोष्टी घेऊन पवारसाहेबांकडे गेलो. मी त्यांना प्रक्रिया कारखाना टाकण्याबाबत विचार बोलून दाखविला. ते सर्वांना जवळचे वाटतात. मलाही ते निश्चितपणे जवळचे वाटतात. त्यांनी त्यांच्या पद्धतीने मला सांगितले, 'भवरलालजी, हा विषय थोडा बिकट आहे. जरा सांभाळून पाय टाका.' परंतु साहेबांचे म्हणणे 'अगदीच करू नका' असे नव्हते, म्हणून मी या क्षेत्रात उतरलो.

सुरुवातीला ३५ कोटी रु. कांदा निर्जलीकरण प्रकल्पात टाकले आणि तितकेच फळप्रक्रियेमध्ये टाकले. एके वर्षी कांदेच ४० रु. किलो झाले. दुसऱ्या वर्षी कांद्यांचे उत्पन्न कमी झाले. तिसऱ्या वर्षी कारखान्यात काही बिघाड झाला. चौथ्या वर्षी काही इतर अडचणी

आल्या. असे होता होता १०० कोटी रुपयांचा तोटा पाच वर्षात दोनही प्रकल्प मिळून झाला. शेतीकडून शेती उद्योगाकडे वळलो. १०० कोटी रुपयांचा तोटा घेऊन रडलो. पुढे कंपनी चालेल कशी, हा प्रश्न पडला. परत साहेबांकडे धाव घेतली, ‘आपला एखादा मित्र बघा. मला १००/२०० कोटी रु. पाहिजे.’ आता त्यांना कसे म्हणू की आपणच द्या म्हणून? त्यावर साहेब म्हणाले, “भवरलालजी, यावेळी माझे सर्वच मित्र कठीण परिस्थितीतून जात आहेत” त्यांनी पाच मित्रांची नावे घेतली. इथे काही मदत मिळण्याची शक्यता नसल्याचे मी ओळखले.

मित्रांनो! माझा पाच टक्के विश्वास नशिबावर आणि ९५ टक्के प्रयत्न आणि कठोर परिश्रमावर आहे. अमेरिकेत एक इक्विटी फंड आहे हा फंड फक्त भाग भांडवल टाकायचे काम करतो. तो कर्ज देत नाही. हे इक्विटी फंड, म्हणजे ज्याला व्हेचर कॅपिटलिस्ट म्हणतात, ते कंपनी अडचणीत असली की, तिच्यावर लगेच झडप मारतात. या इक्विटी फंड कडे जलनिधी होता. त्यांनी आम्हाला दूर संचार महाजालामार्फत शोधले. जैन इरिगेशन कंपनी ही पाण्यासाठी काम करणारी कंपनी आहे. ती अडचणीतही आहे. तिच्यात आपल्याला पैसे टाकले पाहिजेत. असा विचार त्यांनी केला त्यांनी स्वतःहून आम्हाला फोन केला की, आम्ही तुमच्या कंपनीत भागभांडवल टाकू इच्छितो. तुम्हाला शंभर-दोनशे कोटी रु. देण्यास आमची काही हरकत नाही. म्हणून या घटनेला मी नशीब म्हणतो. कारण मी काही त्यासाठी प्रयत्न केला नाही.

त्यांनी १८३ कोटी रुपये आमच्या कंपनीत भागीदार म्हणून टाकले. ४० वर्षे स्वतःच्या हाताने उभी केलेली कंपनी ५० टक्के समभाग स्वीकारून त्यांच्याकडे जणू गहाण टाकावी लागली. माझ्या कुटुंबाजवळ आधी जे ७४ टक्के समभाग होते ते फक्त ३० टक्के राहिले. नवीन समभाग दिल्यामुळे मी बोर्डात अल्पसंख्य झालो; ते बहुसंख्य झाले. माझ्या चार मुलांपैकी तिघांना संचालक मंडळातून काढून टाकावे लागले. त्यांची सहा माणसे येऊन बसली. मी आणि माझा एक मुलगा दोघे संचालक मंडळात राहिलो. हा झाला इतिहास. आम्ही हिंमत सोडली नाही. या कठीण प्रसंगातून परत मार्ग काढला. आज, ज्यांनी मला १८३ कोटी रुपये दिले होते, त्यांना जवळपास साडेतीनशे कोटी हवे आहेत.

आता इतर भागधारक भांडवल टाकणाऱ्या कंपन्या तयार झाल्या आहेत. लवकरच मार्ग निघेल. कंपनीचा समभाग जो आधी ३५० रु. पर्यंत गेला होता. जेव्हा इक्विटी फंडासोबत हा व्यवहार झाला, तेव्हा तो खाली जाऊन ९ रुपयांवर टेकलेला होतो. आज तो परत १४०

रुपयांवर आहे. प्रश्न उपस्थित होतो, 'भवरलालजी भाऊंनी काय केले?' भवरलालजींनी त्यांची श्रद्धा सोडली नाही. शेती आणि शेतीनिगडित व्यवसाय आपल्याला करायचे होते, ते करत राहिले. इतर व्यवसाय करण्याचा प्रयत्न केला ते जमले नाही. आणखी बऱ्याच गोष्टी घडल्या. परंतु श्रद्धेपोटी शेतीचे एक वेडेपण सोडले नाही.

माझ्या विद्यार्थी मित्रांनो, भगिनींनो! मला तुम्हाला आवडून एकच गोष्ट सांगायची आहे. जे काही तुम्हाला करायचे असेल, त्यासाठी तीन तत्त्वे पाळा. शेती करणार असाल, तर तुमच्यासारखे भाग्यवान तुम्हीच. रस्त्यावर बुटपॉलीश करणाऱ्या माणसाकडून मी जेवढे शिकलो, तेवढे कोणत्याही शिक्षकाने मला शिकवले नाही. जीवनाकडे डोळस पद्धतीने बघा. डोळस पद्धतीने बघून ठरवलेला मार्ग, तुमची दिशा आणि तुमचे लक्ष्य निश्चित करा. जिथे तुम्हाला पोहचायचे आहे, ते निश्चित करा. त्याच्यावर निष्ठा ठेवा. त्यासाठी लागणारी किंमत मोजण्याची तयारी ठेवा. शेतीकडून उद्योगाकडे वळल्यावर माझ्या जीवनात काय घडले ते मी थोडक्यात सांगितले. माझे शेतीवर प्रेम आणि श्रद्धा आहे. याच प्रेमाने आप्पासाहेबदेखील वेडे झाले होते. हाच आमच्यातील दुवा आहे. आपण भाग्यवान आहात की, पवारांसारख्या संस्कारसंपन्न, शिक्षणप्रेमी घराण्याने बारामतीला जे काही वरदान दिले, त्यात आपल्याला शिकायला मिळतेय, बघायला मिळते आहे.

मी भविष्यात बारामतीत आलो, तर विद्यार्थ्यांनी मला प्रश्न विचारावेत आणि मी उत्तरे द्यावीत असा कार्यक्रम मला हवा आहे. मी शिक्षक नाही किंवा प्राध्यापक नाही. मी एक काम करणारा माणूस आहे. विद्यार्थ्यांच्या मनातील एकाही प्रश्नाचे उत्तर देऊ शकलो, तरी त्यांच्या आयुष्याची ती शिदोरी ठरेल. माझ्या भाषणातून ते काय आणि किती घेऊ शकतील मला माहिती नाही. परंतु त्यांच्या प्रश्नांचे उत्तर मी देऊ शकलो, तर त्यांचे समाधान आणि मार्गदर्शन केल्यासारखे होईल. त्यांचे शंका निरसन होईल. पुढच्या वेळच्या कार्यक्रमाचे नियोजन यापद्धतीने करा एवढे सांगून मी माझे भाषण संपवितो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!